

Вектори розвитку соціальної педагогіки в Україні

Соціальна педагогіка як відносно молода галузь гуманітарного знання оформилася на початку ХХ століття. Переважна більшість дослідників пов'язують її з ім'ям німецького філософа Пауля Наторпа, який у 1899 році в книзі «Соціальна педагогіка. Теорія виховання волі на основі спільності» (перше російське видання вийшло у 1911 році) предметом соціальної педагогіки окреслив «соціальні умови освіти і освітні умови соціального життя» [5, с.86]. Базуючись на ідеях відомих німецьких педагогів Адольфа Дістервега та Іоганна Генріха Песталоцці, він акцентував увагу на тому, що теорія виховання має врахувати передумови життя особистості в спільноті, при цьому мова йде не лише по стосунки між окремими людьми, а про людську спільність в її різноманітних формах, починаючи із сім'ї до громади та держави. За твердженням П. Наторпа, «поняття соціальної педагогіки означає визнання того факту, що виховання індивіда у всіх відношеннях обумовлено соціальними причинами, точно так же, як з іншого боку надання людиноорієнтованої спрямованості суспільного життя залежить від відповідного цій спрямованості виховання осіб, які мають брати участь у цьому житті» [5, с.210].

З часу оприлюднення соціально-педагогічних ідей П. Наторпа минуло більше ста років. За цей період соціальна педагогіка як галузь педагогічної науки пройшла непростий шлях розвитку від отримання офіційного визнання до розробки методологічних засад (соціально-педагогічних теорій, концепцій, тезаурусу, принципів тощо). Особливо активно цей процес відбувався у середині 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. і закономірно супроводжувався появою різних точок зору про сутність, об'єкт, предмет завдання соціальної педагогіки серед російських науковців (В.Г. Бочарової, Т. А. Василькової, Б.З. Вульфою, М.А. Галагузової, О.В. Іванова, І.А. Ліпського, Л.В. Мардахаєва, А.В. Мудрика, В.А. Нікітіна, Г.Н.Філонова). Не

випадково російська дослідниця Г. Штінова задає риторичне питання «Скільки в Росії соціальних педагогів» [14]. Відповідь на нього можна отримати в результаті аналізу визначень, які давали і дають російські вчені. Зокрема, вони розглядають соціальну педагогіку як:

- педагогіку соціальної роботи (В. Бочарова)
- галузь загальної педагогіки, яка фокусує свою увагу на питаннях соціального виховання у процесі соціалізації (А.В. Мудрик, Ю.В. Василькова, М.М. Плоткін);
- міждисциплінарну науку, яка вивчає особливості соціалізації особистості у різних сферах соціального середовища (М.А. Галагузова, В.А. Нікітін);
- комплексну інтегративну науку про використання педагогічного потенціалу соціуму з метою гармонізації стосунків суб'єктів соціального середовища (В.І. Загвязинський, І.А. Ліпський, Л.В. Мардахаєв)
- теорію соціально-педагогічної підтримки дитинства (О.В. Іванов, Л.Я.Оліфіренко).

Аналізуючи запропоновані підходи, не можна не погодитися з думкою Є.Г. Шаїна, який наголошує, що при достатній наявності публікацій «момент істини» в соціальній педагогіці як гуманітарній галузі знання ще не прийшов, оскільки пропонуються визначення цієї науки, які іноді суперечать одне одному. З одного боку має місце занадто велике поле теоретико-прикладних питань соціальної педагогіки, а з іншого – їх звуження [13, с.81].

Науковці української школи соціальної педагогіки ще більш неоднозначні у визначеннях соціальної педагогіки. Так, І.Д. Зверева, яка одна з перших в Україні дала визначення соціальної педагогіки, наразі розглядає її як – науку про закономірності й механізми становлення і

розвитку особистості в процесі освіти та виховання у різних соціальних інститутах [10, с.241].

А.Й. Капська в «Енциклопедії освіти» подає сукупне визначення соціальної педагогіки як: галузі наукових знань і практичних дій, спрямованих на суспільне виховання, формування просоціальних позицій дітей та дорослих, нейтралізацію впливу на них негативних чинників; складову загальної педагогіки, що розкриває значення конкретних соціокультурних умов середовища, їх вплив на педагогічний процес і виконує роль посередника між соціальним середовищем та окремими галузями наук; галузь виховання, що досліджує соціальне виховання як соціальний інститут [4, с. 841]. Таке визначення є спробою певної уніфікації існуючих тлумачень поняття «соціальна педагогіка». Для енциклопедичного видання це є не зовсім доречним, оскільки запропоновані варіанти певною мірою суперечливі, не зовсім коректні в науковому плані і не дають чіткого розуміння сутності соціальної педагогіки

На нашу думу, найбільш науково виваженим є визначення, подане у паспорті спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка, який окреслює поле її наукових розвідок. У ньому соціальна педагогіка – це галузь педагогічної науки, яка вивчає особливості соціального виховання, виховні можливості соціального середовища й умови соціалізації особистості, розглядає закономірності взаємодії та взаємозв'язку особистості у мікро та макросоціумі.

Таким чином, у результаті контент-аналізу наведених визначень, можна зробити висновок, що ключовими дефініціями для соціальної педагогіки є соціальне виховання та соціальне середовище. При цьому зауважимо, що соціальне виховання визначається ще й як різновид соціально-контрольованої соціалізації, а середовище є її необхідною умовою. Саме тому вважаємо за доцільне розглядати перспективи розвитку соціальної педагогіки, базуючись на сучасних парадигмах соціального виховання, які обумовлені динамічністю, протиріччями сфери життєдіяльності особистості,

що ускладнюють процеси набуття соціальності людиною у сучасному соціумі [9, с.19].

Методологічною основою в новій парадигмі соціального виховання є положення про те, що людина - продукт соціальних відносин, а відповідно виховний процес є соціально детермінованим оскільки до нього долучені всі форми соціального буття (в інших джерелах фактори/агенти соціалізації) – сім'я, навчальні заклади, ЗМІ, громадські організації, спільноти, церква, інші соціальні інституції тощо. Всі вони задіяні у формуванні соціальності людини, яка виявляється на рівні світосприймання, світоглядному рівні, рівні практичної діяльності та взаємодії в соціумі. Ми поділяємо позицію російського вченого М.М. Плоткіна про те, що соціальність є однією з ключових характеристик індивіда, яка відображає його здатність бути членом суспільства і є результатом соціального виховання, а процеси у соціумі – домінантою соціальності [8, с.12]. Таким чином, соціальне виховання актуалізує проблему розмаїття суб'єктів виховної діяльності, яка, за твердженням Т.О. Ромм, здійснюється в широкому контексті багатоманітної, суперечливої, полісуб'єктної повсякденної реальності [9, с. 21]. Тому всі суб'єкти соціуму є носіями різної соціальності, що обумовлює в сучасних умовах розширення змістового контексту виховання в цілому за рахунок осмислення їх ролі та місця у соціальному становленні індивіда.

Очевидно, що місцем «дислокації» соціального виховання є соціальне середовище. В сучасних соціокультурних умовах соціальне середовище розглядають як сукупність різних сфер, які досить часто «перетинаються», доповнюючи одна одну, а іноді й компенсуючи відсутність потрібних впливів. Наразі соціальне середовище – це не лише існуюча суспільно-економічна система, сукупність різних груп (сім'я, референтна група, колектив тощо), соціальних інституцій, безпосереднє оточення особистості, але й віртуальні агенти соціалізації (інтернет, соціальні мережі, блоги тощо). Тому соціальне виховання має бути орієнтоване на розвиток соціального потенціалу індивіда, оскільки в сучасних умовах вже не можна обмежитися

лише засвоєнням людиною суспільно визнаних норм і правил, соціального досвіду, необхідно поєднати їх з індивідуальними, соціально прийнятними потребами і запитами особистості, які обумовлені особливостями її індивідуальності та умовами життєдіяльності у певному середовищі.

Означені підходи дають можливість уточнити об'єкт та предмет соціальної педагогіки, трактування яких до речі є також сьогодні неоднозначними та дискусійними. Переважно об'єкт соціальної педагогіки визначався наприкінці ХХ початку ХХІ ст. російськими та вітчизняними науковцями як процес розвитку людини в соціумі під впливом сукупності соціальних взаємодій (Г.Н. Філонов, Л.В. Мардахаєв, 1998), людина як член соціуму (Нікітін В.А., 2002), взаємодія людини і соціального середовища (І.А. Ліпський, 2004), діти та інші особи, які потребують підтримки у процесі соціального розвитку (О.В. Іванов, 2010), координація та особливості впливу соціальних явищ, процесів та відносин на соціальне функціонування дітей та молоді (А.Й. Капська, 2008).

Предметом соціальної педагогіки вважали: процес соціального виховання особистості, дослідження виховних сил суспільства (А.В. Мудрик, 1999), педагогічні аспекти соціального становлення та розвитку особистості, набуття нею соціального статусу (В.А. Нікітін, 2003); закономірності процесу засвоєння індивідом соціального досвіду та включення індивіда у систему суспільних ролей, прав, обов'язків (Л.Є. Нікітіна, 2003), закономірності взаємодії людини та соціального середовища (І.А. Ліпський, 2004); виховання людини в соціумі (А.Й. Капська, 2008).

Ми не ставимо за мету аналізувати наведені позиції, проте з урахуванням вищевикладеного вважаємо, що *об'єкт соціальної педагогіки можна визначити як процес набуття людиною соціальності під впливом сукупності соціальних явищ, процесів та відносин. Відповідно предметом є соціальне виховання особистості у різних сферах суспільного життя.*

З урахуванням цього соціальна педагогіка як галузь педагогічного знання в контексті сучасної парадигми соціального виховання має орієнтуватися на:

- вивчення виховних можливостей різних соціальних інституцій у формуванні компонентів соціальності особистості (соціальної активності, соціальної компетентності, соціальної позиції, соціальної мобільності тощо);
- обґрунтування умов самореалізації та самоактуалізації особистості в різних умовах соціального середовища;
- визначення шляхів попередження соціальної дезадаптації особистості у різних мікросоціумах;
- розробку технологій соціально-педагогічної захисту та підтримки представників різних груп дітей та молоді у процесі соціального виховання;
- визначення шляхів взаємодії різних соціальних інституцій у соціальному вихованні особистості.

Підтвердженням того, що соціальна педагогіка є галуззю педагогічної науки є і те, що вона, відповідно постанови Президії експертної ради ВАК України від 14 вересня 2006 року, має шифр наукової спеціальності 13.00.05 та паспорт спеціальності, у якому визначені напрямки наукових досліджень цієї науки. Проте, з позицій сьогодення та висловлених вище теоретичних міркувань, хочемо наголосити що наразі паспорт спеціальності потребує уточнення, оскільки мають місце певні точки перетину соціальної педагогіки та соціальної роботи. Так, окремі напрямки досліджень у цьому паспорті подано у такому формулюванні: «Теорія та історія соціальної педагогіки та соціальної роботи в Україні й за рубежом», «Зміст, форми та методи соціально-педагогічної та соціальної роботи», «Фахова підготовка соціального педагога, спеціалістів із соціальної роботи».

Починаючи з 1998 року в Україні захищено близько 160 кандидатських дисертацій за шифром 13.00.05 – соціальна педагогіка. Серед них всього лише 6 робіт, присвячених питанням соціальної роботи. Варто наголосити, що всі вони стосуються або аналізу зарубіжного досвіду соціальної роботи, або ж підготовки соціальних працівників. Проте, було б не об'єктивно стверджувати, що решта дисертацій, захищених за шифром 13.00.05 – соціальна педагогіка, стосуються проблем суто соціальної педагогіки. Багато дисертацій присвячені проблемам реабілітації, профілактики, діяльності соціальних служб різного типу, що є спільними як для соціальної роботи, так і для соціальної педагогіки. Проблеми соціальної роботи розглядаються також і в психології. Так, серед галузей психологічних наук виокремлено спеціальність 19.00.05 - соціальна психологія, психологія соціальної роботи. На підставі вищевикладеного можна констатувати, що наразі соціальна робота у сфері наукових досліджень займає позицію «молодшої сестри» щодо соціальної педагогіки та психології, бо не має свого окремого шифру наукової спеціальності.

На сьогодні в Україні захищено 17 докторських дисертацій за шифром 13.00.05, які представлено у таблиці.

№ п/п	П.І.П.	Назва теми	Рік захисту
1.	Міщик Людмила Іванівна	Теоретико-методичні основи професійної підготовки соціального педагога у закладах вищої освіти	1997
2.	Лактіонова Галина Михайлівна	Теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з жіночою молоддю в умовах великого міста	1999
3.	Зверева Ірина Дмитрівна	Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні	2000
4.	Савченко Сергій Вікторович	Науково-теоретичні засади соціалізації студентської молоді в позанавчальній діяльності в умовах регіонального освітнього простору	2004
5.	Плотніков Петро Васильович	Соціально-педагогічні основи соціалізації молоді промислового регіону	2005
6.	Рижанова Алла Олександрівна	Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті	2005
7.	Поліщук	Соціально-педагогічна діяльність сучасних	2006

	Юрій Йосипович	громадських молодіжних об'єднань в Україні	
8.	Безпалько Ольга Володимирівна	Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді	2007
9.	Тесленко Валентин Вікторович	Теорія і практика соціально-педагогічної підтримки дітей з обмеженими можливостями в промисловому регіоні	2007
10.	Чернуха Надія Миколаївна	Інтеграція виховних соціальних впливів суспільства у формуванні громадянськості учнівської молоді	2007
11.	Омельченко Світлана Олександрівна	Теоретичні та методичні основи взаємодії соціальних інститутів в формуванні здорового способу життя учнів загальноосвітніх навчальних закладів	2008
12.	Трубавіна Ірина Миколаївна	Теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з сім'єю	2009
13.	Рогальська Інна Петрівна	Теоретико-методичні засади соціалізації особистості у дошкільному дитинстві	2009
14.	Сейко Наталія Андріївна	Доброчинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття)	2009
15.	Коношенко Сергій Володимирович	Теоретико-методичні основи реабілітаційної роботи з соціально дезадаптованими підлітками в умовах індустріального регіону	2010
16.	Штифурак Віра Євгенівна	Соціально-педагогічні основи виховної роботи зі студентською молоддю у вищих навчальних закладах	2011
17.	Петрочко Жанна Василівна	Теорія і практика соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах	2011

Загалом, аналізуючи теми дисертацій, можемо зробити висновки, що переважно дослідження у галузі соціальної педагогіки були присвячені різним аспектам соціалізації особистості, соціальному розвитку студентів вищих навчальних закладів, організації дозвілля дітей та молоді, профілактиці негативних явищ у дитячому та молодіжному середовищі, формуванню здорового способу життя дітей та молоді, різним аспектам соціально-педагогічної роботи з сім'ями, організації соціального виховання у загальноосвітніх закладах різного типу, підготовці майбутніх соціальних педагогів до реалізації різних напрямів соціально-педагогічної діяльності, роботі з різними категоріями дітей.

Тому можемо впевнено констатувати, що значна кількість питань соціальної педагогіки залишається поза увагою дослідників. Зокрема наразі найбільш актуальними та перспективними напрямками наукових досліджень є розробка методологічних засад соціальної педагогіки: її парадигм, закономірностей, концепцій, характеристика процесу соціального виховання з урахуванням новітніх досліджень інших суспільних наук. Дотепер немає системних досліджень генези вітчизняної соціальної педагогіки як науки, особливостей соціально-педагогічної практики у різні історичні періоди, соціально-педагогічної діяльності окремих персоналій. Практично поза увагою залишаються питання соціального розвитку особистості в різних соціальних інституціях, вплив інформаційно-комунікаційних технологій на формування соціальності особистості, розробки інноваційних технологій соціально-педагогічної діяльності з різними категоріями дітей та молоді, попередження та подолання асоціальних впливів середовища, інклюзія та інтеграція осіб з обмеженнями життєдіяльності тощо.

Соціальна педагогіка є не лише галуззю педагогічного знання, а і навчальною дисципліною. Тому вважаємо доцільним окреслити перспективи її розвитку в контексті висловлених вище теоретичних позицій. На підставі аналізу наукових праць у царині соціальної педагогіки, навчальних посібників російських та вітчизняних авторів ми вважаємо, що мета курсу «Соціальна педагогіка» полягає у розкритті парадигм соціальної педагогіки, змісту соціально-педагогічної діяльності, особливостей розвитку особистості в соціумі, ролі різних соціальних інституцій у соціальному вихованні особистості.

Відповідно цієї мети, на нашу думку, доцільно наповнити курс «Соціальна педагогіка» такими базовими модулями:

1. Теоретичні основи соціальної педагогіки.
2. Соціальний розвиток особистості.
3. Характеристика соціально-педагогічної діяльності.

4. Сім'я як соціокультурне середовище розвитку особистості.
5. Характеристика дітей і молоді з різними соціально-педагогічними проблемами.
6. Соціально-педагогічна діяльність соціальних інституцій у системі соціального виховання особистості.

Принагідно зауважимо, що нам видається доцільним всі питання, пов'язані зі сферами діяльності соціального педагога, його професійними знаннями та вміннями, функціями діяльності розглядати у курсі «Вступ до спеціальності».

Очевидно, що аналізуючи питання програми курсу «Соціальна педагогіка», не можна залишати поза увагою навчальні посібники та підручники, за якими здійснюється підготовка студентів у вищій школі.

За останні роки в Україні видано 6 навчальних посібників [1;2;3;6;7] та 2 підручники [11;12] із соціальної педагогіки, рекомендовані Міністерством освіти і науки України.

Проведений нами аналіз цих праць дає підстави констатувати, що більшість з них [1; 2; 6; 7] умовно можна схарактеризувати як своєрідний науковий «міх» інформації з соціальної педагогіки, соціальної роботи, менеджменту, соціології, психології, технологій соціально-педагогічної роботи, що дезорієнтує студента у розумінні сутності соціальної педагогіки.

Наприклад, у посібнику І.М. Богданової перший модуль називається «Соціальна робота в Україні», тема 10 «Соціальне значення товариства Червоного Хреста». У посібнику Н.І. Жигайло соціальна робота, соціальна політика, соціальне страхування, соціальне забезпечення визначаються як провідні категорії соціальної педагогіки. У посібнику С.С. Пальчевського є теми «Стратегії соціально-педагогічної роботи у світлі психологічних теорій В. Джемса, Е. Еріксона., К. Роджерса, Г. Олпорта, А. Маслоу, С. Рубінштейна, Г. Костюка, В. Дільтея, Л. Виготського, В. Франкла»,

«Соціалізація молодих фахівців у процесі їх трудової діяльності»; «З історії масової практики соціалізації народів світу»; посібнику Д.І. Пенішкевич теми «Соціальна робота в Україні як сфера професійної діяльності соціального педагога», «Соціальний аспект феномену старіння», «Жіноцтво і соціум» не мають ніякого відношення до соціальної педагогіки.

Окрім таких «інновацій» мають місце грубі помилки методологічного плану. Наприклад, у посібнику І.М. Богданової є параграф «Нормативно-правова база соціалізації дітей та молоді». Як відомо соціалізація - це процес засвоєння та відтворення соціального досвіду, внаслідок взаємодії індивіда зі стихійними та цілеспрямовано створюваними умовами життя на всіх його вікових етапах. Очевидно, що цей процес не може бути законодавчо унормований. Не коректно сформульована тема у посібнику С. С. Пальчевського «Робота соціального педагога з молодими інвалідами, хворими та обдарованими учнями». Подібні приклади можна продовжувати.

Ми не заперечуємо того, що в навчальному посібнику може мати місце авторська структура, але інформація має подаватися з урахуванням теоретико-методологічних засад певної галузі наукового знання, особливо якщо це стосується навчальної дисципліни у змісті якої, переважно, мають відобразитися вже усталені у соціальній педагогіці теоретичні позиції. Принагідно зауважимо, що серед рецензентів посібників [1; 2; 6] немає жодного доктора наук із соціальної педагогіки, що можливо і спричинило вищезазначені недоречності.

Варто зауважити, що змістове наповнення підручника «Соціальна педагогіка» за редакцією А.Й. Капської найбільше відповідає сучасним теоретичним позиціям соціальної педагогіки. Насамперед, це обумовлено тим, що авторський колектив складають відомі науковці у царині соціальної педагогіки, більшість з яких має багаторічний досвід викладання дисциплін циклу професійно-практичної підготовки для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка». Проте і в цьому підручнику, на жаль, має місце

певна термінологічна неоднорідність, почасти ототожнення соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи, є розділи, які доцільно було подати в окремих навчальних посібниках «Вступ до спеціальності», «Технології соціально-педагогічної роботи», «Соціально-педагогічна робота з різними соціальними групами» тощо.

Оскільки на початку XXI століття як соціальна педагогіка, так і університетська освіта, пройшли шлях динамічного розвитку, очевидно, що наявні навчальні посібники та підручники з соціальної педагогіки, вже не повною мірою відповідають сучасним вимогам і є необхідність підготовки нового підручника, в якому будуть представлені результати наукових розвідок та дисертаційних досліджень з соціальної педагогіки вітчизняних науковців, підготовлені останніми роками.

Висловлені в статті аворські позиції можуть бути приводом для ініціювання наукової дискусії щодо розвитку соціальної педагогіки як науки та навчальної дисципліни, яку ми пропонуємо розгорнути у найбільш популярному фаховому журналі «Соціальна педагогіка».

Література

1. **Богданова І. М.** Соціальна педагогіка : навч. посіб. / Богданова І. М. – К. : Знання, 2008. – 343 с.
2. **Жигайло Н. І.** Соціальна педагогіка : навч. посіб. / Жигайло Н. І. – Львів : Новий світ, 2007. – 256 с.
3. **Заверико Н. В.** Соціальна педагогіка : навч. посіб. / Заверико Н. В. – К. : Слово, 2001. – 240 с.
4. **Енциклопедія освіти** / гол. ред. В. Г. Кремень ; Акад. пед. наук. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
5. **Наторп П.** Социальная педагогика. Теория воспитания воли на основе общности / Наторп П. ; пер. А. А. Громбаха. – СПб. : [б. и.], 1911. – 360 с.
6. **Пальчевський С. С.** Соціальна педагогіка : навч. посіб. / Степан

Сергійович Пальчевський. – К. : Кондор, 2005. – 560 с.

7. **Пенішкевич Д. І.** Соціальна педагогіка : модульна технологія навчального курсу / Д. І. Пенішкевич, Л. І. Тимчук. – Чернівці : [б. в.], 2010. – 496 с.

8. **Плоткин М. М.** Социальное воспитание в контексте теории социальной педагогики. / М. М. Плоткин // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова : в 2-х ч. / гл. ред. А. Г. Крипичник. – Кострома : [б. и.], 2012. – Т. 18. – Ч. 1. – С. 10–17.

9. **Ромм Т. А.** Социальное воспитание как научная проблема педагогики / Т. А. Ромм // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова : в 2-х ч. / гл. ред. А. Г. Крипичник. – Кострома : [б. и.], 2012. – Т. 18. – С. 18–22.

10. **Соціальна педагогіка: мала енциклопедія** / [Т. Ф. Алексеєнко, Т. П. Басюк, О. В. Безпалько та ін.] ; за ред. І. Д. Звереві. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.

11. **Соціальна педагогіка : підручник** / [Безпалько О. В., Вайнола Р. Х., Вакуленко О. В. та ін.] ; за ред. А. Й. Капської. – 4-е вид. виправ. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 488 с.

12. **Соціальна педагогіка: теорія і технології** : підручник [для студ. вищ. навч. закладів] / [Т. Ф. Алексеєнко, Т. П. Басюк, О. В. Безпалько та ін.] ; за ред. І. Д. Звереві. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 316 с.

13. **Шаин Е. Г.** Российские парадоксы социальной педагогики / Е. Г. Шаин // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова : в 2-х ч. / гл. ред. А. Г. Крипичник. – Кострома : [б. и.], 2012. – Т. 18. – С. 80–82.

14. **Штинова Г.** Сколько в России социальных педагогов? / Г. Штинова // Социальная педагогика. – 2003. – № 3. – С. 119–124.